

УНІВЕРСАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВ У КОГНІТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Анотація. На основі аналізу розуміння зв'язків мови із мисленневою діяльністю людини стаття визначає нові напрямки дослідження мовних універсалій.

Ключові слова: мовні універсалії, універсальна граматики, речення, когнітивний підхід.

Притаманні всім або більшості мов світу властивості, які відрізняють людську мову від мови тварин, в лінгвістиці визначено як універсалії — своєрідно виражені в кожній мові змістові категорії і загальні характеристики власне мовних структур. Виявлення на початку 1960-х років перших універсалій (Дж. Грінберг [1; 2]) вважається одним з найважливіших досягнень лінгвістичної науки ХХ століття, оскільки започаткувало новий напрям в лінгвістиці, стало суттєвою передумовою більшості сучасних теорій мови. Виявлені в мовах прояви універсалій широко використовуються в порівняльно-історичному мовознавстві для реконструкції системних явищ мов в ті чи інші періоди їх розвитку, що дозволяє уточнювати історичні долі народів та їх культур, виявляти перекладацькі універсалії як основу міжкультурної взаємодії, прояснити шляхи змін різних рівнів мови. Універсалії підрозділяють на діахронічні / синхронічні; прості / складні; повні-абсолютні-еквівалентні / фреквенталії / неповні-статистичні-імплікативні, дедуктивні / індуктивні. Теорія діахронічних універсалій пояснює різні зміни мовних явищ і структур, пов'язані з соціально-історичним розвитком народів — носіїв мови, дозволяє прогнозувати подальший розвиток окремих мовних явищ і цілих мовних систем.

Теорія мовних універсалій базується на положеннях «універсальної граматики» про властиву для людини вроджену мовну здібність — особливу когнітивну систему внутрішніх вроджених механізмів, спеціальний орган в мозку людини, відповідальний за породження та сприйняття окремих висловлень («локалістська» гіпотеза). Граматики здавна вважалась незалежною цариною вродженої мови. З розвитком біолінгвістичного (когнітивістського) напрямку в лінгвістиці наприкінці ХХ віку мовні та мовленнєві явища отримують «когнітивістське» пояснення «в термінах зберігання, пошуку, обробки та (ре)організації

інформації людиною, — тобто, в термінах «когнітивних процесів». Побудова висловлення (навіть про найабстрактніші сутності) при цьому уподібнюється зразкам висловлень про існування і зміну матеріальних предметів у реальному просторі. Процедури пошуку та обробки інформації описуються як просторові процеси, пов'язані з матеріальною зміною певного предмета. Когнітивні і концептуальні структури знання співвідносяться з різноманітними мовними формами, які втілюють їх зміст. Свідомість та інтелект людини у такому разі досліджуються як система, що відповідає за всі види її діяльності з інформацією та забезпечує нормальне протікання різноманітних ментальних процесів і, перш за все, процесів мислення (наприклад, [3–7]).

У ХХІ віці, за словами Н. Хомського, раніше вживаний на позначення «генетичної вродженої здібності» людини до засвоєння та використання мови термін «універсальна граматики» отримує новий зміст. Генеративісти, інкорпорувавши у свою теорію імплікаційні універсалії, називають їх параметрами і розповсюджують на параметри таку властивість, як природженість (певна властивість, атрибутована всім мовам). Створена Н. Хомським та Г. Лазником для опису мовної когнітивної системи теорія принципів та параметрів представляє собою модель, згідно до якої чітке розмежування універсального і специфічного у мові зводиться до простих постулатів. Стверджується, наприклад, що у всіх реченнях повинен бути суб'єкт (принцип, або абсолютна універсалія); що в низці мов даний принцип може бути вираженим неявно — так званими нульовими формами (родор parameter). Мовну варіативність визначають не правила, а кінцевий набір загальних для всіх мов фундаментальних принципів і параметрів, які фіксуються при засвоєнні мови. В процесі онтогенезу здійснюється зумовлений лінгвістичним оточенням дитини «запуск» того чи іншого внутрішнього вродженого параметру [8, 1–22; 9; 5]. Когнітивна мовна система визначена трьома чинниками: вродженою здатністю інтерпретувати частини оточуючого середовища як лінгвістичний досвід (включає універсальну граматику) — генетично зумовленим чинником, спільним для всього виду; набутих досвідом, який веде до варіації в

заданих межах; неспецифічними для мови принципами. Останній чинник, як і низка виявлених у процесі розвитку генеративної теорії принципів (наприклад, принцип структурної архітектури і принцип обчислювальної ефективності), Н. Хомським визначається як такий, що є загальним для всіх когнітивних систем мозку, а не лише притаманним мові [8, 1–22].

При характерному для генеративістики в цілому уподібненні мови «системі счислювання (computational systems)» когнітивна система мозку уподібнюється комп'ютеру як сучасній інформаційній системі. В цій системі є свої специфічні пристрої для введення даних (сприйняття мовного сигналу), складування даних (короткочасна і довготривала пам'ять), аналізу даних (парсер — аналізатор, який забезпечує членування висловлення на його складові синтаксичні елементи) і, за необхідності, «витягування» даних-знань із системи довготривалої пам'яті.

З такого розуміння мовних здібностей Н. Хомський пояснює нове тлумачення терміну «універсальна граматики»: раніше трактована як окремий «когнітивний» орган в мозку людини, подібний до систем планування, розуміння, інтерпретації, відзеркалення та інших «ментальних» (мисленневих) операцій, вроджена мовна здібність тепер розуміється як система інтерфейсної взаємодії систем. Інтерфейс (термін, в основному, використовується в описах комп'ютерних технологій) означає сукупність засобів і методів взаємодії між елементами системи (<http://dic.academic.ru/dic.nsf/>). Таких інтерфейсних систем, на думку Н. Хомського, принаймні дві: система мислення, яка використовує мовленнєві висловлювання для вираження аргументації, доказів, інтерпретування, організації дій та інших ментальних (мисленневих) актів; та система сенсорно моторних систем (зору, слуху тощо), яка забезпечує екстеріорізацію висловлень під час їх породження, а також мисленнєве конструювання висловлень при їх сенсорному сприйнятті.

Завданнями теорії мови при цьому лінгвіст вважає встановлення меж між тим, що є, і тим, що не є природною людською мовою; пояснення процесу і принципів опанування мови людиною — тобто виявлення механізмів влаштування нових отриманих даних в систему універсальної граматики як вродженої мови. Треба з'ясувати, що собою являють такі механізми, а головне — виявити, чому саме цими принципами, механізмами (а не безліччю можливих інших) забезпечується розвиток («зріст») мовної компетенції людини [5, 18-19; 10].

Американський лінгвіст Рей Джеккендофф [11; 12], також вірний ідеям універсальної граматики,

завдання лінгвістики вбачає в розумінні та описанні правил інтерфейсної взаємодії. Тому він пропонує підхід, дещо альтернативний теоріям Н. Хомського. Р. Джеккендофф вважає, що рівноправними, незалежними і пов'язаними між собою генеративними системами мови разом із синтаксисом є також семантичний і фонологічний компоненти. Незалежно один від одного, Н. Хомський і Р. Джеккендофф прагнуть побудувати лінгвістичну теорію, що пояснювала б можливість засвоєння мови дитиною. Розбіжність в їх теоріях полягає в тому, що Н. Хомський акцентує увагу на когнітивній складовій в процесі навчання мові, а Р. Джеккендофф включає до цього процесу безпосередньо не пов'язаний із мовою та універсальною граматику компонент семантичний.

Власне універсалії пояснюються також через призму положень прагматики та когнітивістики. Зокрема, особливу увагу у зв'язку з цим привертають до себе гіпотеза трьох автономій — авто-синтаксиса, автознання, автограматики [11] та ідея вродженості мови як здатності, інстинкту [13; 14]. Автограматика при цьому розуміється як природжена здібність, що має когнітивну основу, як принцип автоматичного запуску знання граматики. Через порівняння із тваринним світом (необхідність і наявність єдиної ознаки — структури (кістяка, хребта) і його модифікацій у різних тварин в залежності від історичного періоду і місця та умов проживання) С. Пінкер стверджує аналогію у розбіжності між мовами. На його думку, кожна мова має певний загальний для всіх мов план, основу — принципи і правила синтаксису, морфології та фонології — певну невелику кількість варіативних параметрів, на зразок списку опцій в комп'ютері. Наявність того чи іншого параметру може призвести до значних відхилень в поверхневих проявах мов [13, 256, 260]. Перелічивши низку правил та імплікацій, представлених як універсалії, С. Пінкер робить висновок: в основі мовного інстинкту лежить універсальна граматики, яку не можна зводити лише до історії або свідомості [13, 253-255]. Аргументуючи свою точку зору, автор пропонує вирішувати питання про універсалії, аналізуючи граматику як організовану систему, а не як певний набір фактів, оскільки науково значущими є не суто факти, а відношення / співвідношення між властивостями певних лінгвістичних явищ, які виявляються в різних мовах однаково.

Низка публікацій останнього десятиліття виявляє імовірнісний (вірогіднісний), а не універсальний характер певних універсалій-параметрів [15; 16; 17], визнаючи, що більшість імплікаційних універсалій спрацьовують лише з трохи більше ніж випадковою частотністю, а більшість

з абсолютних універсалій мають винятки. Тому, якщо дані параметри не є коректними з точки зору дескриптивного підходу, такі параметри не є вродженими, а вибудована на основі таких параметрів теорія «зовнішнього запуску» теж є некоректною, якщо некоректна її основоположна посилка.

Висловлено і думку про походження всіх природних мов світу з однієї прамови, закономірності якої, збережені в конкретних мовах, і є нинішніми універсаліями. Припускається можливість і іншого походження універсалій: на думку С. Пінкера, наприклад, в мовах, імовірно, відображаються універсалії мислення або обробки інформації в свідомості людини. Аналізуючи універсальний характер найменувань колірної гами як продукту універсального сприйняття бачення кольору, він робить логічний висновок про те, що «універсалії мислення або обробки інформації свідомістю людини» не залежать від конкретної мови. Аналогічну ідею обстоює і В.В. Іванов: «Частина спільних рис, які виявляються у всіх людських семіотичних структурах, повинна бути пов'язана з генетично обумовленими особливостями мозку. Тому рух у такому напрямку може виявитися вирішальним для об'єднання наук про людину з природничими науками» [18, 4].

Лінгвісти-когнітивісти вважають, що функціонування граматичних елементів структурує або концептуалізує людський досвід, виражаючи його за допомогою мови, оскільки очевидним є існування певних відношень між конкретними структурними критеріями та конкретними підкласами граматичних понять. При цьому необхідним є вивчення багатьох аспектів синтаксичної структури з точки зору типології відношень між формою та функцією, між формою та змістом висловлення, а також виявлення когнітивної основи таких відношень.

Таким чином, виявлення та порівняльний опис універсальних властивостей синтаксичних явищ у граматичному ладі мов є актуальним завданням лінгвістичних студій. Принципово значущим для такого дослідження є врахування положень про когнітивну основу мовних універсалій; про незалежність понятійної галузі від конкретної мови, основаної на наявності єдиної для різних культур універсальної «абетки людської думки», однієї понятійної системи в основі семантичних структур мов світу; про узагальнення закономірностей, які спостерігаються в реальному мовленні (чим поширенішою є модель в мовленні, тим імовірніше, що саме вона буде зафіксованою в граматиці як основна і нормативна), в правилах нормативних граматик мов.

Література

1. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс // Новое в лингвистике. — Вып. 5. — Языковые универсалии. — М., 1970. — С. 31–44.
2. Greenberg J.H. Language typology: a historical and analytical overview / J.H. Greenberg. — The Hague, 1974. — 1088 p.
3. Кибрик А.Е. Современное состояние лингвистики / Александр Евгеньевич Кибрик. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/articles/kibrik/kibrik-2004-sovr_ling.ppt#256,1, Современное состояние лингвистики.
4. Левицкий А.Э. Перспективы исследования познавательных процессов в аспекте сопоставления языковых данных / А.Э. Левицкий // Когнитивные исследования языка. — Вып. V. Исследование познавательных процессов в языке. Сборник научных трудов. — Москва-Тамбов, 2009. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: <http://cognitiveres.ralk.info/content/perspektivy-issledovaniya-poznavatelnykh-protsessov-v-aspekte-sopostavleniya-yazykovykh-dann>.
5. Chomsky N. Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures / N. Chomsky — [8th ed.]. — Cambridge (Mass.) : The MIT Press. — 1996. — 205 p.
6. Chomsky N. Of minds and language: a dialogue with Noam Chomsky in the Basque country / N. Chomsky, M. Piattelli-Palmarini, P. Salaburu, P. Salaburu Etxeberria, J. Uriagereka. — Oxford : Oxford University Press, 2009. — 448 p. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: <http://www.chomsky.info/books.htm>
7. Hurford James R. Diversity in languages, genes, and the language faculty / James R. Hurford and Dan Dediu // Botha and Knight / The Cradle of Language 09-Botha_and_Knight-chap09 — 30.10.2008 — 8:22am. — P. 163-184. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: <http://hurford08diversityLanguageGene.pdf>.
8. Chomsky N. Minimalist program for linguistic theory / N. Chomsky // View from Building 20 / Ed. by K. Halle & S. J. Keyser. — Cambridge (Mass.) : The MIT Press. — 1993. — P. 1-52.
9. Chomsky N. Three factors in language design / Noam Chomsky // Linguistic Inquiry, Volume 36, Number 1, Winter 2005, 1–22. — 2005 by the Massachusetts Institute of Technology. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: http://www.biolinguistics.uqam.ca/Chomsky_05.pdf
10. Haspelmath M. Hauser The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve? / Haspelmath M. Hauser, M.D., Chomsky, N., & Fitch, W. T. // Science, 2002. — No 298. — P. 1569–1579.
11. Jackendoff R. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution — Oxford/New York: Oxford University Press, 2002 [Электронный ресурс] Режим доступа до тексту: <http://www.cscs.umich.edu/~crshalizi/reviews/jackendoff-foundations/>
12. Jackendoff R. Language, Consciousness, Culture: Essays on Mental Structure (Jean Nicod Lectures) (Bradford Books) — Cambridge, Mass. : MIT Press, 2009. — 432 pp., 21. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до тексту: <http://mitpress.mit.edu/books/chapters/026251253Xchap1.pdf>;
13. Pinker St. The Language Instinct. The new Science of Language and Mind / Steven Pinker. — Penguin Books, 2000. — P. 548.
14. Pinker St., Jackendoff R. The faculty of language: what's special about it? / Steven Pinker, Ray Jackendoff // Cognition 95 (2005). — P.201–236.
15. Newmeyer F.J. Possible and Probable Languages: A Generative Perspective on Linguistic Typology /

F.J. Newmeyer. — Oxford : Oxford University Press, 2005 — 288 pp.

16. Haspelmath M. Parametric versus Functional Explanations of Syntactic Universals // T. Biberauer, Hg. The Limits of Syntactic Variation. — Amsterdam : John Benjamins Publishing Co., 2008. — P. 75–107.

17. Hawkins J.A. Language Universals and the Performance-Grammar Correspondence Hypothesis / Hawkins J.A. — 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: <http://lingo.stanford.edu/sag/L204/Hawkins-LgUnivFinal.pdf>

18. Иванов В.В. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему / В.В. Иванов. — М., 2004. — 208 с.

Образцова Е.М. Универсальные свойства языков в когнитивном освещении. — Статья.

Аннотация. На основе анализа понимания связи языка с мыслительной деятельностью человека статья определяет новые направления в исследовании языковых универсалий.

Ключевые слова: языковая универсалия, универсальная грамматика, предложение, семантические универсалии, когнитивный подход.

Obraztsova E.M. Cognitive Approach to Explaining Language Universals. — Article.

Summary. The article offers a review of changes in understanding the relation between language and the cognitive activity of a human being and reveals certain perspectives for investigating universal features in languages.

Key words: language universals, universal grammar, cognitive approach, sentence.